

La literatura en l'ensenyament de l'ètica: de la comprensió estètica a la fonamentació filosòfica

Begoña Román Maestre*

Resum

En aquest article defensem l'ús dels textos literaris per a l'ensenyament de l'ètica; es tracta de, partint de la comprensió estètica que possibiliten els textos literaris, fer després un abordatge estrictament filosòfic, conceptual, abstracte, i aprofundir en la fonamentació filosòfica de les diferents teories ètiques. Triple és l'objectiu d'aquesta proposta metodològica: en primer lloc, fer més accessible, al facilitar el camí, la filosofia moral a tot el públic interessat; en segon lloc, millorar la comprensió de l'aparell conceptual inherent a les diferents teories ètiques, en inserir la teoria en l'experiència de la què brolla; i en darrer lloc, facilitar l'aplicació de les teories ètiques als casos particulars.

Paraules clau

ètica, literatura, comprensió estètica, fonamentació filosòfica

Recepció de l'original: 14 de desembre de 2008

Acceptació de l'article: 25 de febrer de 2009

Consideracions prèvies: quina literatura per a quina ètica

Cal precisar des d'un bon començament que parlem d'una determinada literatura: parlem de literatura compromesa moralment i políticament, en el sentit més ampli de l'expressió «compromís moral o polític». Partim de la convicció de R. M. Rilke, en les *Cartes a un jove poeta* (2005), que l'artista escriu per necessitat, per una necessitat d'expressió, expressió d'una subjectivitat que no pot callar, perquè vol justificar-se, comprendre's, alliberar-se, o fer de testimoni d'uns fets que cal o vol donar a conèixer.

Deixem fora, per tant, una literatura que defensi l'art pel l'art, sense cap tipus de restriccions, sense cap submissió ni a la veritat, ni a la justícia ni a cap tipus de «norma imperativa racionalista» que pretengui coartar el discurs literari. Optem així per una literatura que va més enllà del narcisisme retòric d'un autor que demostra les seves habilitats amb l'idioma però res més; i també deixem fora la literatura concebuda com mer entreteniment, sense pretensió cultural ni molt menys moral i política.

Nosaltres triem aquella literatura de tipus reflexiu, cognitiu, amb pretensió d'universalitat en la seva comprensió, i amb pretensió de transformar el lector. Partim aquí de la convicció que la literatura parla de vides i eleccions humanes com si aquestes fossin importants per a tots nosaltres: «Aquest és, després de tot, l'esperit amb el que s'ha escrit i llegit una bona part de la gran literatura» (Nussbaum, 2005, p.

(*) Professora agregada del Departament de Filosofia Teorètica i Pràctica de la Facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona. Membre del Grup d'Investigació Consolidat Ètica, Tecnologia i Futur, de la Universitat de Barcelona. Adreça electrònica: broman@ub.edu

314). Quan acudim a la literatura recercant entreteniment i plaer, considera Nussbaum que «fins i tot aquí, em constaria admetre que l'anàlisi del plaer estètic que s'abstregui completament dels nostres interessos i desigs pràctics i humans pugui ser consistent» (Nussbaum, 2005, p. 315). I tot plegat té a veure amb l'ètica.

L'ètica és filosofia moral, moral pensada, com la va definir Aranguren, i el seu objecte d'estudi són les morals, amb la finalitat de trobar les seves raons de ser, les seves fonamentacions i legitimitat. L'ètica és així una reflexió crítico-racional sobre les morals, és una reflexió des de la distància. I precisament en aquesta distància la literatura pot ajudar en la seva metodologia.

En efecte, la literatura propicia una certa distància entre les morals pròpies i les que succeeixen als personatges de la novel·la, per exemple; la distància literària però no és tanta com la que hi ha en la disciplina ètica, més a prop de l'espectador imparcial. En aquest sentit, l'ensenyament de l'ètica, mitjançant la literatura, permet un terme mig (molt prudencial aristotèlicament parlant) entre la vivència moral en primera persona, que és la vivència específica, genuïnament moral, i la distància crítico-racional que és l'ètica, amb els seus universals abstractes, com ara els conceptes de dignitat, respecte, universalització, humanitat, etc.

Entre l'experiència pròpia, individual, contingent de les morals, i els conceptes amb pretensió d'universalitat i necessitat de la disciplina ètica, la literatura ens permet, com a bon *meta-odos* (camí a seguir), ampliar l'experiència moral amb un discurs que és ficció però que ens interpel·la com una segona persona, un interlocutor vàlid, comunicant-nos experiències molt properes: ens posa *quasi* en el lloc de l'altre molt més fàcilment que la moral aliena o la reflexió filosòfica. La literatura augmenta la densitat del món experiencial que un pot adquirir. I en ampliar aquest coneixement d'altres, permet entendre millor la tasca que es proposa l'ètica. En paraules de López de la Vieja:

El punt de vista moral ha estat i està quasi sempre associat a un punt de vista imparcial, aquell que posa entre parèntesi contingències i interessos particulars. Així doncs, l'enfocament moral està lligat a la universalitat, als conceptes i als principis, exclouent la narració de successos i d'experiències particulars. En l'altre costat, estan les experiències dels agents. A vegades paga la pena l'esforç per tendir ponts entre ambdós elements, entre discursos, nivells, llenguatges, textos, autors... (López de la Vieja, 2003, p. 19)

L'ètica és una disciplina teòrica que reflexiona sobre com viure bé, en concret, versa sobre els següents àmbits:

- a) Una ètica personal, de forja de caràcter, de la bona voluntat i de la recerca de la felicitat.
- b) Una ètica comunitària on troben sentit de pertinença i les seves senyes d'identitat els individus. Es tracta en a) i en b) de morals cosmovisives, morals amb adjectius (musulmana, cristiana, atea, etc.) on la persona troba un sentit a la seva vida.
- c) Una ètica cívica que reflexiona sobre la ciutadania cosmopolita i una teoria de la justícia vàlida mundialment.

La literatura facilita l'obertura a l'altre i permet distingir qüestions essencials a l'ètica cívica, que tindrien a veure amb els mínims transculturals més enllà d'èpoques i morals. En augmentar aquestes experiències morals, facilitar el dubte, el pensament crític sobre allò propi d'un, de la seva comunitat i època, permet entendre la relativitat històrica de les morals i la necessitat de fonamentar les tradicions o superar-les. Al llegir sobre la història de les pròpies tradicions morals també podria permetre distingir allò essencial a la tradició d'allò que cal canviar, el perquè dels canvis i el què i els perquè no haurien de canviar.

Tant si es tracta de l'ètica personal, d'una teoria de la justícia pròpia de l'ètica cívica, com d'una ètica de màxims, la literatura ens ofereix un universal concret, a mig camí prudencial entre el més particular i local, el nostre jo, la nostra comunitat i la nostra visió del món, i la fonamentació abstracta conceptual universalista de l'ètica. I amb aquest camí s'afavoreix el trànsit d'una comprensió estètica comuna al coneixement estrictament filosòfic.

No es tracta però ni de reduir l'ètica a literatura, ni la filosofia a escriptura o a gènere literari, sinó de mantenir la independència d'ambdós discursos¹. L'ètica té pretensió de validesa, de legitimitat, de veritat, de justícia, de bondat, mentre que els discursos literaris no necessàriament; es mouen més amb les pretensions o necessitats d'expressió d'un escriptor i la seva època o els seus neguits. La literatura és una bona propedèutica però no supleix ni la conceptualització ni la fonamentació estrictament ètica. Volem amb l'ensenyament de l'ètica, més enllà de les contingències i de l'experiència, recercar validesa cognitiva, resultat, com ens explica Habermas, d'una justificació argumentativa. No estem, per tant, per sucumbir en una confusió, com la que propicien Rorty i Derrida, entre d'altres, sobre quina sigui la seva tasca professional, si la literatura o la filosofia.

Així doncs, la literatura no substitueix l'ètica; es tracta de completar la informació experiencial generada per la literatura. La història i les experiències concretes són l'*humus* on arrela el pensar, l'entendre i, fins i tot, l'escriure. No és altra la relació que contínuament s'ha establert entre narrativitat i ètica: contem històries per entendre, contem les nostres experiències per entendre'ns. Es tracta només de beneficiar-nos d'algunes característiques que permet el discurs literari per millorar pedagògicament l'ensenyament de l'ètica. I és possible gràcies a la comprensió estètica, de la sensació d'immediateza, d'aquí i ara, que permet la literatura, posant en joc la sensibilitat moral del lector:

...les narracions ens fan ser molt més conscients del que ens envolta i dels altres. Puix que allò escrit o narrat presenta experiències i universos alternatius, esborrant així les fronteres convencionals entre allò viscut i allò fictici. Això és, la sensibilitat dels lectors estarà molt més oberta a situacions diferents gràcies a la ficció. (López de la Vieja, 2003, p. 59)

(1) Aquí som més a prop de les tesis de la complementarietat de López de la Vieja que de les defensades per Nussbaum que té un concepte massa extens, al nostre parer, del que és filosofia moral.

La importància del punt de partida: la comprensió estètica en la literatura

Amb el seu compromís, la literatura recupera per a les teories universals la densitat que és característica de les experiències particulars (López de la Vieja, 2003, p. 19). La literatura permet crear la distància necessària per entendre, ajuda a desencadenar el procés que va de la imaginació i la comprensió estètica a la fonamentació estrictament filosòfica.

Entre els arguments i les experiències personals, hi són les narracions. Les distintes teories ètiques donen claredat al significat de les morals però ho fan en tercera persona. La literatura, com a instrument pedagògic per a l'ètica, permet afegir claredat a l'anàlisi conceptual, la prepara. Al permetre viure com si fos real, l'experiència del que el text literari explica va més enllà de l'exemple.

En aquest ús reflexiu, dialògic, cognitiu, que fem de la literatura com a metodologia ètica, reforcem amb l'element narratiu les arrels de la sovint llarga, complexa trama que és la fonamentació filosòfica d'una teoria ètica.

Començar per la literatura ens permet començar per on arrela la moral, per l'experiència, per la sensibilitat moral, per una realitat que ens interpel·la, que ens demana intervenir perquè podria ser d'una altra manera, i depèn de nosaltres quina sigui aquella altra manera i perquè.

La literatura amplia el coneixement posant de relleu situacions, personatges, i accions en singular, com si fossin reals, presents. I aquest *com si* permet una comprensió estètica, de sentir la justícia o la injustícia, l'empatia amb el personatge, la indignitat amb la situació, la qual cosa augmenta el bagatge de la persona i, a l'hora de passar a l'anàlisi conceptual, permet partir de situacions compartides a l'aula perquè tots parlem del mateix personatge, situació o acció.

La comprensió estètica és el punt de partida ineludible perquè és ací, en l'*humus*, en la *Lebenswelt*, on es desenvolupen les nostres capacitats humanes per veure, sentir, analitzar i jutjar; com diu Nussbaum, es desenvolupen habilitats per «perdre's menys, de ser responsable de més» (Nussbaum, 2005, p. 302). La literatura però no és per a l'ètica una bona eina pedagògica per raó dels seus continguts, ho és també perquè afina amb els seus procediments, formes i estructures la capacitat de percepció. En efecte, no s'ha de rebutjar la qüestió de l'estil, perquè l'estil literari té unes funcions expressives i declaratives importants en la comprensió estètica.

Aquest avantatge pedagògic és especialment recomanable per a l'ensenyament d'ètica aplicada (bioètica, ètiques professionals, ètica de l'empresa, ecoètica, tecnoètica, etc.) on l'estudiant no té la formació més adequada per entendre, per exemple, l'explicació kantiana sobre la deducció transcendental de la llibertat o de l'imperatiu categòric en la *Fonamentació de la metafísica dels costums*, de Kant, però pot entendre, gràcies a la vivència d'un personatge d'una novel·la, el sentit de deure desinteressat que el mou a actuar en contra dels seus desigs sensibles i la seva pròpia felicitat.

L'educació en la ciutadania es veuria també molt millorada en la seva pedagogia, perquè la complexitat de les qüestions pràctiques requereix de procediments més propers, més *sensibles* i de major amplitud de mires, per entendre la varietat d'experiències i formes de vida de les societats moralment plurals.

Gràcies a la preparació que permet la comprensió estètica, podem aprofundir en la fonamentació filosòfica. I un cop entesa la fonamentació, podem retornar millor a l'experiència per aplicar-la. Perquè quan parlem d'aplicar l'ètica no parlem sense més de deduir dels principis genèrics la decisió a realitzar en el cas particular, sinó de saber interpretar la realitat a la llum dels principis, la qual cosa requereix d'una sensibilitat moral que ens permet analitzar (mai neutralment) aquella realitat.

Partim també aquí de la convicció (sense caure en fal·làcies intel·lectualistes) que una millor formació en ètica possibilita i afavoreix l'educació moral. Tot i que, en últim terme, que una persona faci el bé o no dependrà d'aquell *misteri* que és la llibertat.

Comptat i debatut, l'ètica es val de la literatura en dos grans moments:

1. Per presentar de manera indirecta (més que l'ètica, a mig camí de la moral personal) altres formes de vida, costums, tradicions i pràctiques morals diferents a la pròpia, d'altres èpoques passades o futures, etc., i aprofundir en aquesta vivència moral des de l'anàlisi ètica.
2. Per apropar els principis morals a l'experiència i dotar a l'ètica d'allò que no pot perdre mai, la humilitat de tocar de peus a terra (*humus*) evitant la temptació de la torre d'ivori, de constructes especulatiu potents però que no sabem a qui, de qui i de què estant parlant.

En ètica, pensem per a resoldre problemes, però no només els *meus* problemes: aquella crítica marxista d'una filosofia que renegava de canviar el món limitant-se a pensar-lo, està molt present en el gir aplicat que ha viscut l'ètica en els darrers quaranta anys.

La conceptualització filosòfica: la universalitat i la intel·ligibilitat

Aquesta capacitat heurística que afavoreix la literatura millora la comprensió de les qüestions pràctiques de la fonamentació molt conceptuals i allunyades de l'experiència. Aquesta primera comprensió estètica obre l'atenció del lector a situacions diferents i, amb això, obre la capacitat crític-racional que necessita la filosofia moral per entendre les qüestions de la fonamentació.

Són molts els autors que han fet servir la literatura com a eina pedagògica per a l'ensenyament de la filosofia: els mites de Plató o el teatre de Sartre són dos bons exemples. Aquí defensem molt més que fer servir la literatura com a exemple un cop explicada la teoria: perquè en aquest cas, només qui ha entès la teoria pot entendre en la seva profunditat l'exemple; això és el que succeeix al nostre parer amb els mites platònics. Els exemples il·lustren, expliquen els conceptes, però se suposa que un ja els ha entès, els conceptes, per entendre l'exemple.

La literatura, al crear l'efecte «d'estar en el lloc» permet entendre millor els fets, malgrat no s'han viscut de debò; i permet tenir opinions més formades i clares d'altres morals, temes o circumstàncies. Si després dotem l'alumne de vocabulari específicament ètic, sabrà argumentar i fonamentar millor els raonaments filosòfics que avalarien una determinada decisió o la criticarien. I en obrir-se a allò diferent permet entendre les distintes visions que de l'ètica es dona: una visió més deontològica, o eudemonista, o utilitarista, o dialògica, o pragmatista, etc.

Es tracta doncs, en un primer moment, de començar per l'experiència moral i, en una mena de pelegrinatge personal, anar pujant les escales dels graus de consciència, a la manera dels estadis de nivell de consciència de què parla la psicologia del desenvolupament moral. Aquesta sensibilitat fomenta el pas d'una consciència moral immadura, en els estadis convencionals i preconventionals de Kohlberg i Gilligan, i permet forjar el nivell potsconvencional de consciència que és el que necessitem per entendre amb profunditat el marc ètic de les fonamentacions filosòfiques. En efecte, al traspasar la frontera entre allò viscut i el futur o el passat només llegit en els textos literaris, s'amplia l'experiència moral i, amb ella, la consciència moral es veu abocada a superar insuficiències augmentatives de tipus hedonista o de convencions socials (nivell preconventional i convencional).

Però, en un segon moment, cal construir les bastides filosòfiques des de les distintes teories ètiques, i tornar a la lectura per veure quin grau d'aprofundiment permet l'anàlisi ètica en la comprensió de les morals. D'aquesta manera, fent una deferència a la literatura, també aquesta surt enriquida, perquè permet més anàlisi i comprensió al que en un primer moment propicia el text.

En un tercer moment, quan s'ha entès què digué l'autor en el seu temps (l'ètica és també història de l'ètica), l'estudiant pot aplicar els coneixements filosòfics a circumstàncies actuals i pot actualitzar l'*esperit* de la teoria ètica estudiada. I llavors l'ètica és molt més que història de l'ètica. La teorització sistemàtica de l'ètica es veurà millorada quan s'obri l'espectre d'experiències, de llenguatges sensibles, i permetrà alhora comprendre i sistematitzar millor la qüestió més estrictament conceptual, universal i aplicada de l'ètica.

Avantatges de l'ensenyament de l'ètica a través de la literatura

Les nostres pretensions no són tant d'educació moral com de millorar les competències argumentatives, d'anàlisi i de comprensió de les diferents teories ètiques estrictament filosòfiques. Es tracta de passar del què i com va succeir, succeiria o succeirà (literatura), al perquè, a l'argumentació justificativa, legitimadora, de sistematització filosòfica. Defensem que aquesta manera d'explicar la filosofia moral aliada amb la literatura té els següents avantatges:

1. La literatura permet, en el punt de partida, viure altres experiències morals que les pròpies limitades a la biografia, augmentant així el camp experiencial i moral des d'on parteix tota teoria ètica. La literatura permet ampliar el punt de vista moral quan es coneix els altres com si fóssim nosaltres als qui passen aquelles coses. La literatura millora la comprensió d'altres agents i les seves circum-

tàncies tan diferents sovint a les pròpies; desperta l'interès per fets, tradicions, morals, històries, etc., molt poc conegudes, trencant tòpics. La literatura permet imaginar el que no ha passat ni ens ha passat mai, educant la capacitat proactiva, l'atenció, i amb això amplia les possibilitats d'aquell sentiment moral clau en l'ètica que és el respecte.

2. Quan a l'aula tots partim de les mateixes circumstàncies, vivències i personatges, ens referim a la mateixa vivència moral sense haver d'imaginar o recordar cadascú experiències massa particulars, contingents i en excés emotives. Tots compartim els mateixos referents morals dels qual farem una anàlisi ètica. I quan *recreem* l'experiència d'un personatge literari des de la comprensió estètica, podem passar a aprofundir en les distintes fonamentacions que donen els filòsofs a l'experiència moral, perquè sabem de *què* estem parlant amb aquelles categories filosòfiques tan abstractes i tècniques.
3. La literatura permet actualitzar les teories i ser aplicades a experiències contemporànies perquè s'ha entès el principal: la fonamentació que fa el filòsof. Per a l'ensenyament de les ètiques aplicades, en concret, per explicar teories ètiques a economistes, periodistes, metges, infermers o treballadors socials que no estan acostumats ni al vocabulari ni sempre al pensament abstracte, aquesta metodologia permet guanyar en aprofundiment.

Referències

- Kohlberg, L. (1992) *Psicología del desarrollo moral*. Bilbao, Desclée de Brouwer.
- Gilligan, C. (1985) *La moral y la teoría: Psicología del desarrollo femenino*. México, Fondo de Cultura Económica.
- López de la Vieja, M.T. (2003) *Ética y Literatura*. Madrid, Tecnos.
- Mauri, M. (2007) *Conceptes filosòfics i morals a través de l'art*. Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona.
- (2007) *Ètica i literatura catalana: una aproximació pràctica a conceptes morals a través de la literatura*. Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona.
- Nussbaum, M. (2005) *El Conocimiento del amor: ensayos sobre filosofía y literatura*. Boadilla del Monte (Madrid), A. Machado Libros.
- Rilke, R. M. (2005) *Cartes a un jove poeta*. Barcelona, Proa.

La literatura en la enseñanza de la ética: de la comprensión estética a la fundamentación filosófica

Resumen: En este artículo defendemos el uso de textos literarios para la enseñanza de la ética; se trata de, a partir de la comprensión estética que posibilitan los textos literarios, llevar a cabo después un abordaje estrictamente filosófico, conceptual, abstracto, y profundizar en la fundamentación filosófica de las diferentes teorías éticas. Triple es el objetivo de esta propuesta metodológica: en primer lugar, hacer más accesible, al facilitar el camino, la filosofía moral a todo el público interesado; en segundo lugar, mejorar la comprensión del aparato conceptual inherente a las diferentes teorías éticas, al insertar la teoría en la experiencia de la que brota; y en tercer lugar, facilitar la aplicación de las teorías éticas a los casos particulares.

Palabras clave: ética, literatura, comprensión estética, fundamentación filosófica

La littérature dans l'enseignement de l'éthique: de la compréhension esthétique aux fondements philosophiques

Résumé: Dans cet article, nous défendons l'usage des textes littéraires pour l'enseignement de l'instruction civique; il s'agit, en effet, en partant de la compréhension esthétique que permettent les textes littéraires, d'aborder ensuite, de manière strictement philosophique, conceptuelle et abstraite, et d'approfondir les fondements philosophiques des différentes théories de la morale. L'objectif de cette proposition méthodologique est triple: en premier lieu, rendre plus accessible, en facilitant le chemin, la philosophie morale à l'ensemble du public intéressé; en deuxième lieu, améliorer la compréhension de l'appareil conceptuel inhérent aux différentes théories éthiques, en insérant la théorie dans l'expérience qui en est issue; et, en dernier lieu, faciliter l'application des théories éthiques aux cas particuliers.

Mots-clés: éthique, littérature, compréhension esthétique, fondements philosophiques

Literature and the teaching of ethics: from aesthetic comprehension to philosophical foundation

Abstract: In this paper, we defend the use of literary texts in the teaching of ethics. On the basis of the aesthetic comprehension of literary texts, we adopt a strictly philosophical (conceptual and abstract) approach and explore the philosophical foundations of different ethical theories. Our methodological proposal has a threefold aim: first, to make moral philosophy more accessible to all those interested in it; second, to facilitate the comprehension of the concepts behind the different ethical theories, by weaving theory into the experience at its source; and, finally, to facilitate the application of ethical theories to specific cases.

Key words: ethics, literature, aesthetic comprehension, philosophical founding